

VALORI, ATITUDINI ȘI COMPORTAMENTE SOCIALE – ÎNTRE ASIMILARE ȘI PRACTICARE

Prof. univ. dr. Petru Iluț
Catedra de Sociologie
Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Conceptul de valoare și noțiuni conexe

Termenul „valoare” are o polisemie accentuată cu înțelesuri total distincte, mergând de la cel de valoare în sens economic și până la expresia „valori naționale”, care la rândul ei se referă atât la un specific național cât și la personalități de valoare. Chiar în acest din urmă înțeles, sensul axiologic (și consacrat acum și în științele socioumane) este unul sensibil diferit, valorile însemnând principii generale și abstracte despre ceea ce este important și prețuit în viață, despre cum trebuie oamenii să se comporte și să aprecieze (în termeni de bun/rău, drept/nedrept, urât/frumos etc.) situațiile, evenimentele, persoanele, precum și obiectele sociale și naturale. E important de subliniat că valorile sunt principii generale, ele ghidând atitudinile și comportamentele noastre, fie ca determinanți direcți, fie că ele „colorează” conținutul cognițiilor și acțiunilor noastre. Definiția de mai sus, care oricât de extins ar fi elaborată, rămâne una doar orientativă, noțiunile din domeniul socioumanului fiind mai degrabă penumbrale decât aritmomorfe (Georgescu-Roegen, 1979), adică nu au granițe bine trasate, nu se înscriu în definițiile fecunde ale logicii clasice de tipul gen proxim și diferență specifică. E nevoie de aceea de o desfășurare a conținutului conceptului, raportându-ne la noțiunile conexe și evidențiind funcțiile individuale și societale ale valorilor.

Notele fundamentale ale conceptului de valoare sunt: generalitate și centralitate în universul spiritual-simbolic al societății și în structura personalității umane, standarde (criterii evaluative) ale acțiunilor umane, vectori motivaționali care determină și orientează acțiunea, accentuatul lor caracter conștient, deliberat, în sensul de adeziune „la ceea ce e de dorit”.

Conceptele mai importante cu care cel de *valoare* se intersectează sunt: atitudinea, norma, idealul, interesul, nevoia și trăsăturile de personalitate. Față de *normele sociale*, care sunt și ele standarde ale conduitei, valorile sunt prescrieri mai generale ale modului de comportament, fiind, în același timp, și scopuri, stări ultime de atins ale existenței noastre (*end states of existence*). Normele sociale ne spun cum să ne comportăm în împrejurări date, fără a constitui însă, mobiluri ale organizării vieții cu bătaie pe termen lung. A saluta pe cunoscuți este o normă, dar nu o valoare propriu-zisă. R. Williams (1968) arată că valorile sunt standarde ale dezirabilității, aproape independente de situațiile specifice. Aceeași valoare este punct de referință pentru mai multe norme particulare. Pe de altă parte, normele sociale, chiar însușite și practicate de către individ, îi apar acestuia mult mai exterioare și impersonale, în timp ce valorile sunt resimțite mai intim ancorate în eu.

Nu e ușor de descifrat raportul dintre *ideal* și *valoare*. Pentru P. Andrei (1945) idealul ar fi o valoare generală pe care individul o formulează sub influența societății și spre a cărei realizare tinde din toate puterile, valoare ce devine criteriu de apreciere a tuturor celorlalte valori. Sociologul român se referă aici la idealuri înalt umaniste asumate de personalități de excepție și care transgresează viața cotidiană. În mod obișnuit însă, idealurile de viață ni se înfățișează ca o țesătură a năzuințelor și aspirațiilor indivizilor și estimarea posibilităților proprii și a tendințelor dezvoltării sociale, țesătură ce se brodează pe canavaua axiologică a persoanei în cauză. Idealurile apar mai concrete decât valorile și nu au funcții de criterii în evaluarea acțiunilor noastre sau

ale altora: idealul de a deveni medic implică anumite valori (solidaritate umană, confort material etc.) dar nu operează ca un standard al aprecierii conduitelor proprii sau ale altora.

M. Rokeach (1973) consemnează distincția dintre valoare și *interes* în următorii termeni: „Un interes este doar una dintre manifestările valorii și prin urmare are doar câteva din atributele acesteia. Un interes poate ... ghida acțiuni ..., poate servi funcțiilor de adaptare, apărare, cunoaștere și actualizare a eului. Dar interesul ... nu este clasificabil ca un mod ideal de comportament sau stare ultimă a existenței. Ar fi dificil de argumentat că un interes este un standard sau că are caracterul de „trebuie” (p. 22).

Valorile nu pot fi identificate nici cu *nevoile*, propensiunile și trebuințele. Ele apar ca o reprezentare și distilare pe plan cognitiv a nevoilor și, la nivel individual, ca o sinteză a trebuințelor personale cu cele grupal-societale. Eul simte de multe ori tendința de a nega, de a nu recunoaște anumite propensiuni, valorile însă nu sunt niciodată negate de eu. Spre deosebire de nevoi și propensiuni, valorile sunt proprii omului. În acest sens Ludwig von Bertalanffy (1971) notează că: „... valorile sunt în parte verbalizări ori simbolizări ale datelor biologice și acestea se aplică la multe valori egotiste și societale din comportament. Dar anumite valori transcend universurile biologice; acestea reprezintă așa-numitele valori superioare, ce sunt, frecvent, fără utilitate biologică” (p. 40). Adaug, însă, că ele au funcții socioculturale.

Trăsăturile de personalitate, prin gradul lor de generalitate în structura personalității se aseamănă cu valorile. Dar în vreme ce valorile sunt criterii ale dezirabilului, trăsăturile sunt mai degrabă caracteristici instrumentale neutre axiologice ale personalității. Introvertit, extrovertit, vorbăreț, dominant sunt stiluri de comportament și nu scopuri de urmărit.

În versiunea lor de valori însușite de indivizi, acestea se situează în aceeași zonă a latentului, a virtual-subiectivului ca și *atitudinea*. Dar chiar în această postură, între valori și atitudini se pot stabili anumite distincții. În concepția lui M. Rokeach (1973) diferențele ar decurge în primul rând din faptul că o atitudine se referă la un complex de convingeri (*beliefs*) vizavi de un obiect sau situație specifică, pe când o valoare se referă la o singură convingere, însă una de mare generalitate, transgresând situații și obiecte particulare: valorile, ca principii fundamentale despre moduri de comportament sau scopuri ultime ale existenței sunt la nivelul individului de ordinul zecilor, atitudinile de ordinul sutelor sau chiar al miilor.

Valorile ocupă, apoi, un loc mai central în configurația personalității umane și ele ghidează deopotrivă atitudinile, judecățile și acțiunile noastre; într-un anumit sens, valorile se exprimă în atitudini. Atitudinile apar astfel ca instrumentale față de valori. Plasate mai în centrul sistemului motivațional, valorile determină și asigură direct procesele de apărare și manifestare a eului, stima de sine. conținutul atitudinilor este legat de aceste mecanisme doar mijlocit. De asemenea, atitudinile nu sunt prin ele însele standarde (criterii) ale conduitelor noastre în vreme ce valorile au prin excelență această funcție.

Fără a subaprecia necesitatea clarificărilor conceptuale, e profitabil de recunoscut că deosebirile dintre diferite noțiuni din acest areal sunt mai mult de accent și perspectivă: ceea ce pentru observatorul din exterior, de exemplu, apar ca trăsături, interese, nevoi, subiecții umani în cauză le pot considera valori, convingeri, scopuri de urmărit. Individul nu numai că absoarbe – filtrând continuu datele simbolice (ideaționale) ale realității – ci le și topește, convertește și sublimează în delicata retortă a subiectivității umane în acord cu o serie de parametri ai personalității sale, printre care, desigur, și valorile prelabile pe care le deține, dar și felul în care își evaluează propriile calități fizice, intelectuale și emoționale. Din mai multe puncte de vedere, suntem aici pe teritoriul a ceea ce am numit „echivalențe enunțiale”. Având în vedere suprapunerea dintre valori, norme, atitudini și alte concepte ce încorporează dezirabilul,

dar și distinctivitatea lor semantică, am propus formula „structuri axiologice” ca una integratoare și care rezolvă cumva și problema echivalențelor enunțiale (Iluț, 1995).

Funcțiile valorilor și contextul sociocultural al asimilării lor

Sintetizând rolul și funcțiile valorilor în mentalitatea și comportamentul indivizilor (vezi Allport, Nuttin, 1968; 1965; Rockeach, 1973; Schwartz, 2006; Iluț, 2004), evidențiem următoarele note mai importante: i) Procesul de socializare și integrare socială poate fi explicat în termeni de interiorizare a valorilor, a structurilor axiologice în general. Însă întrucât indivizii aparțin concomitent mai multor grupuri, potențial influența contextului sociocultural este multidirecțională și eterogenă, fapt ușor observabil în societatea contemporană, unde diversitatea intraculturală tinde să fie tot mai accentuată, în timp ce deosebirile interculturale devin tot mai estompate, din ce în ce mai numeroase valori, norme, atitudini și stiluri de viață fiind acceptate e întreaga planetă; ii) Valorile se situează în centrul sinelui și sunt strâns legate de afecte și emoții, servind ca și standarde evaluative a propriilor acțiuni, precum și a manifestărilor mentalitare și comportamentale ale semenilor, în special în termeni de bine - rău, just - injust, deci de factură morală. În același timp, ele servesc ca și criterii în alegerea unor variante de acțiune, cu deosebire când e vorba de motivații conflictuale; iii) Dar valorile reprezintă determinanți motivaționali în sine, fiind scopuri de urmărit în viață. Integrate într-un sistem de credințe (unde intră și reprezentări și explicații gnoseologice despre lume și viață), ele dau coerență și consistență persoanei umane; iv) Este important în a distinge între valorile autentice trăite și cele de fațadă: pentru mulți indivizi, și chiar la nivel grupal, valorile sunt rezultatul anumitor raționalizări și justificări sau pur și simplu constructe ale unor comportamente consensuale determinate de factori preponderent nonaxiologici.

În fiecare cultură și societate există un sistem de principii despre dezirabil, care reglează conduita membrilor săi, dă coerență produselor materiale și spirituale și determină un anumit profil de personalitate. Așa cum la naștere copilul găsește o anumită realitate fizico-geografică, una tehnologică și economică, o anumită structură socială, tot așa el se naște într-un mediu mentalitar în care valorile sunt liniile de forță majore. De fapt, între cultură și configurația personalității indivizilor ei subzistă un permanent circuit causal, ceea ce asigură celor două entități o relativă stabilitate și unitate în timp. Implicit și explicit, contextul sociocultural propune un model de personalitate, o personalitate de bază, adică tipică (modală), reprezentativă pentru o cultură. E adevărat că în toate culturile funcționează, după cum pertinent observă R. Linton (1968), un model ideal (declarativ, „ideologic”, pe planul lui „trebuie”) și unul real (comportamentul efectiv al oamenilor). Distincția este validă pentru întreaga istorie a omenirii, ea este acută și în lumea contemporană și, probabil, cu mare stringență în societățile tranzitorii, în proces de tot mai mare diversificare și stratificare, cum e și cazul României. Într-un registru mai punctual, distincția model ideal-model real se transpune în relevanta deosebire dintre socializare și educație. Fără a intra într-o analiză, chiar sumară, a acestei distincții (vezi, mai pe larg, Rotariu și Iluț, 1996), să oferim aici doar un exemplu: ca părinte, copilului îi explici, îl încurajezi și îl constrângi să fie cinstit (ceea ce este educație), dar el vede cum această valoare-normă – cinstea – este încălcată sistematic de către același părinte – ceea ce e socializare. Prin educație te străduiești să transmiți anumite valori și norme, prin socializare se preiau și cele pe care nu intenționează să și le însușească.

În societățile complexe, valorile și patternurile comportamentale sunt mult mai diverse în interiorul aceleiași culturi și practic nu mai există o singură configurație de personalitate, ceea ce ne îndreptățește să vorbim mai degrabă despre personalitate multimodală (vezi și Tîrhaș, 2003), decât despre una singură tipică (modală). De aceea este o gravă sfidare a realității concrete să vorbești, din punct de vedere psihocultural,

despre românul „mediu” sau chiar „tipic”. Nu e greu de observat că un absolvent liceean din marile orașe din țara noastră, prin felul în care se îmbracă, dar mai cu seamă ce cunoștințe, ce aspirații, cum își petrece o zi obișnuită și sărbătorile etc., se aseamănă mult mai mult cu liceeanul din Sofia, Moscova, Paris și alte mari orașe din Europa, și mult mai puțin cu adolescentul de aceeași vârstă din România, în special din mediul rural.

În privința dinamicii valorilor sociale în lumea contemporană, sunt de reținut trei idei mai semnificative (vezi, pe larg, Iluț, 2009): i) între sistemul valoric al unei societăți și celelalte componente – inclusiv cea foarte pragmatică a dezvoltării economice – subzistă un *circuit cauzal*. Astfel, chiar dacă nu la modul punctual, trebuie luată în seamă teza weberiană a capitalismului prin valorile eticii protestante. Valorile postmaterialiste apar doar de la un nivel al siguranței economice (Inglehart, 1999), fiind întâlnite mult mai frecvent în țările cu economii foarte funcționale. În același timp însă, practicarea lor are efecte în planul vieții economice, cum ar fi dezvoltarea turismului sau a serviciilor legate de îngrijirea corpului (*fitness*); ii) în cazul valorilor, considerate principii generale despre dezirabil, schimbările nu înseamnă atât inovații axiologice (aparitia unor valori total noi), cât restructurări în importanța acordată lor și a numărului de aderenți, a consensului realizat. Valorile postmoderne invocate sunt un exemplu în acest sens: cultivarea propriului corp și spirit, împlinirea sufletească prin relațiile intime sunt prezente pe tot parcursul istoriei, dar nu în toate etapele ei cu aceeași intensitate și nu la indivizi atât de numeroși; iii) în ciuda diversității sistemelor de valori în timp și în spațiu, transformarea *la scară socială nu se face aleatoriu*. Există un set de valori și norme generale spre care tind oamenii; altfel spus, putem vorbi, în termenii lui R. Boudon (1995), despre o ireversibilitate axiologică.

Cu referire la situația României, cred că e de luat în seamă, inclusiv în practica educațională, faptul că România se găsește încă într-o dublă tranziție: o tranziție profundă și mai de durată de la tradițional la modern, cu elemente chiar de postmodern, și una mai rapidă și virulentă, de la ceea ce a fost înainte de 1989 (socialism, comunism ?!), la ceea ce este și continuă să fie acum (economie de piață, libertate, democrație, capitalism primitiv, corupție ?!). Această situație înseamnă și o puternică derută și ambivalență axiologică, întâlnirea tradiționalului cu modernul însemnând și zone de conjuncție și armonie, dar și de confuzie și contradicție. Probabil că aceste fenomene și mecanisme sociopsihologice sunt mai pronunțate la tineri, ele suprapunându-se și peste ceea ce clasic se numește criza adolescenței.

Prelungiri și deschideri în câmpul practic-educational

Din afirmațiile și sugestiile de până acum, se pot contura câteva premise și modalități de acțiune colectivă educativă fertile în domeniul axiologicului.

- 1) Sunt necesare, atât în studierea cât și în inducerea valorilor sociale, distincțiile dintre acestea și alte concepte conexe. A-i învăța pe elevi anumite norme de conduită specifice nu înseamnă că ei și-au însușit și principii generale în comportamentul profesional, familial și în general de zi cu zi. Aici se impune o subliniere importantă, anume că a forma cetățeni valoroși ai unei țări înseamnă *nu numai dobândirea de competențe, ci poate mai important, asimilarea și practicarea unui cod axiologic*. E adevărat că sfera noțiunii de „competență” poate fi mult extinsă, așa cum se întâmplă atunci când în loc de a vorbi de mult-exagerata invocare a inteligenței emoționale, e mai potrivit a formula „competențe emoționale”, unde ar intra și structurile axiologice (vezi, pe larg Iluț, 2009). Dar pe de altă parte, întrucât tot cu o obsesivă insistență se vorbește în diferite legi, programe, proiecte, de competențe în sens de abilități, o datorie a sistemului educațional organizat, în speță a școlii, este de a promova valorile.

- 2) Nu e greu de constatat din practica istorică, ca și din cea cotidiană, că asimilarea unor valori moderne și postmoderne funcționale e condiționată de factori socioeconomi structurali de satisfacere a nevoilor bazale. Or, și în situația României, oricât de intensă ar fi munca educativă în acest sens, nu ne putem aștepta la transformări radicale rapide. Dar tocmai pentru că între axiologic și societal-structural subzistă o permanentă circularitate cauzală și suplimentar datorită confuziei și derutei axiologice pe fundalul dublei tranziții, importanța funcțiilor tranformaționale ale axiologicului în societatea românească, în particular în funcția formatoare a școlii trebuie subliniată cu tărie. și bineînțeles, în această întreprindere e necesar a se urmări nu doar însușirea unor principii abstracte etice, ci încrustrarea unor *patternuri habituale axiologice* în care se aglutinează gândirea, cogniția, emoția și comportamentul până la mecanisme automatizate.
- 3) O mențiune aparte, cu directe consecințe și în educația tinerei generații, este distincția dintre *valori de afirmare superficială* (vestimentație, muzică, manifestări în spații publice etc.) și *valori de afirmare autentice* (împlinire profesională și familială, sănătate, hărnicie, onestitate etc.). Am propus încă cu decenii în urmă, că părinții și educatorii, adulții în general, ar trebui să aibă o politică de *moratorium axiologic*, în sensul de a nu fi foarte drastici cu sancționarea primului tip, ci cu încurajarea celui de-al doilea. În acest sens, în activitatea școlară organizată (în orele de dirigenție, în cercuri, în așa-numitele „dezbateri” și altele), se poate purcede la *clarificări valorice*, așa cum se întâmplă în alte spații cu democrații avansate. Cred ca important este ca în astfel de clarificări, să se dezvăluie consecințele pe termen scurt, mediu și lung, ale practicării unor valori. Aș îndrăzni să spun că, dacă în termeni weberieni putem vorbi de o anumită *raționalitate axiologică* (comportament rațional în vederea practicării unor valori bine instituite cultural), e justificat să vorbim și de o anumită *axiologie rațională*, aceasta din urmă însemnând că există temeuri raționale (din punct de vedere individual, grupal și societal) ca noi să ne comportăm în parametrii dezirabilului sociocultural. În acest perimetru se poate înscrie și discuția *tensiunii dintre multiculturalism și valorile universale* (ireversibilitatea axiologică), în sensul că un multiculturalism mecanic, adică tot ce practică un grup etnic este de admis, fiindcă e o tradiție și o valoare culturală a respectivului grup (vezi de exemplu căsătoriile la unele grupuri de romi, dar și „bătaia e ruptă din rai” la foarte multe culturi), vine în flagrantă contradicție cu valorile general umane, unele reflectate și în legiferări, cum e și *Codul Internațional al Drepturilor Omului*.

Bibliografie

- Allport, G.W. (1965). *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart&Winston
- Andrei, P. (1945). *Filosofia valorii*. București: Ed. Fundațiilor Regale
- Boudon, R. (1995). *Le juste et le vrai*. Paris: Fayard
- Georgescu-Roegen, N. (1979). *Legea entropiei și procesul economic*. București: Ed. Politică
- Iluț, P. (2009). *Psihologie socială și sociopsihologie*. Iași: Ed. Polirom
- Iluț, P. (1995). *Structurile axiologice din perspectivă psihosocială*. București: Ed. Didactică și Pedagogică
- Iluț, P. (2004). *Valori, atitudini și comportamente sociale*. Iași: Ed. Polirom
- Inglehart, R. (1999). Trust, well-being and democracy. In M Warren (ed.). *Democracy and Trust*. New York: Cambridge University Press
- Linton, R. (1968). *Fundamentul cultural al personalității*. București: Ed. Științifică
- Nuttin, J. (1968). *La structure de la personnalité*. Paris: PUF

Rockeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press

Rotariu, T., Iluț, P. (1996). *Sociologie*. Cluj-Napoca: Ed. Mesager

Schwartz, S. (2006). Les valeurs de base de la personne: théorie, mesure et applications. *Revue Française de Sociologie*, 47

Tîrhaș, C. (2003). Personalitate multimodală. În S. Chelcea și P. Iluț (coord.). *Enciclopedia de psihosociologie* (pp. 255-257). București: Ed. Economică

Von Bertalanffy, L. (1971). "Body, mind and values". În E. Laszlo și J. Bernard (eds.). *Human values and the mind of man*. New York: Gordon and Beach Science Publishers

Williams, R.M. (1968). Values. In E. Sills (Ed.). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan